

Rastislava Stoličná

Ústav etnológie SAV, Bratislava

Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej w Cieszynie

Uniwersytet Śląski w Katowicach

Metodologické problémy výskumu mesta

Korene výskumu mesta siahajú do 20.–30. rokov 20. storočia a sú spojené s tzv. chicagskou školou, z ktorej vyšla známa sociológia mesta, opierajúca sa o práce Roberta E. Parka. Boli to teda sociológovia, ktorí urobili prvé popisy mesta, opierajúc sa o bezprostredné pozorovanie a osobné skúsenosti. Vypracovali štúdie o chicagskom gete, mestských zločincoch, spoločenskej elite i slumoch. Na dlhé obdobie tak vymedzili tematické okruhy výskumu v urbánnom prostredí.

Výskumy antropológie mesta výrazne ovplyvnil Louis Wirth. Je autorom teoretického rozpracovania dezintegračných procesov v meste, ktoré pokladal za akýsi protipól ku klasickým antropologickým teóriám (najmä Roberta Redfielda) o integrovanom charaktere tradičných kmeňových a roľníckych spoločenstiev. Táto teória dichotómie „mestskej spoločnosti“ – *urban society* a „ľudovej spoločnosti“ – *folk society* idealizovala tzv. čisté typy spoločností a diskusia o nich zamestnávala amerických výskumníkov desaťročia.

Nezávisle od smeru, ktorý vytýčil Wirth, vznikli aj ďalšie významné práce antropológie mesta. Bola to klasická monografia manželov Lyndovcov (1929), ktorá je vyčerpávacím opisom života, štruktúry, ekonomických, spoločenských a mocenských stránok amerického mestečka Middletown. Ich monografia je skvelým príkladom, ako antropologicky zachytiť mesto ako celok. Zo štúdií pod názvom *Yankee City*, vypracovávaných pod vedením W. Lloyda Warnera (1930–1935) si zasluhujú pozornosť analýzy zaoberajúce sa súvislosťami spoločenských tried a pri-

sťahovaleckých etnických skupín a analýzy hodnotiace vplyv priemyselnej práce na kultúru mesta. Ďalším významným autorom bol William Foote Whyte, ktorý vo svojej práci *Street Corner Society* z roku 1943, predznamenal výskumy rôznorodých subkultúr mestskej spoločnosti.

Druhá vetva antropológie mesta sa vyvíjala v súvislosti s tzv. rozvojovým svetom. Od 30. rokov 20. storočia sociálnych antropológov z Veľkej Británie zaujímali problémy afrických a ázijských miest. Svoje výskumy orientovali na štúdium spoločenských – *community studies*. Tento smer výskumov pokladal však mesto za ďalší stupeň spoločenského vývinu kmeňových a roľníckych spoločenských.

Napriek tomu, alebo práve preto, časť sociálnych antropológov sa v 60. rokoch zamerala na výskum vo vyspelých priemyselných krajinách a výskum tzv. komplexných spoločností bol zmenou, z výskumu cudzích kultúr sa preorientovali na výskum vlastnej kultúry.

História urbánnej etnografie a etnológie kontinentálnej Európy sa vyvíjala úplne inak a bola podmienená najmä akceleráciou urbanistických javov v týchto spoločnostiach. Etnografia mesta sa prvýkrát objavila v Nemecku v 30. rokoch 20. storočia, bola však silne naviazaná na ideológiu vtedajšieho fašistického štátno-politického systému. Jej podstatou bola absolútna subjektivizácia kategórie „ľud“ – tzv. *HerrenVolk*, z ktorej sa odvíjali aj všetky teoretické uvažovania. V 30. rokoch vznikla tiež aj tzv. škandinávská etnografia mesta, ktorá sa zaoberala predovšetkým životom robotníkov a mestskej chudoby.

Po druhej svetovej vojne sa výskum mesta začal realizovať aj v krajinách strednej a východnej Európy, avšak znova v kontexte politicko-spočenských reálií, v tomto prípade komunistickej ideológie a hľadania nového obsahu pojmu „ľud“. Príkladom sú výskumy realizované v Maďarsku, Čechách, ZSSR, Poľsku od 50. rokov 20. storočia. Tieto výskumy charakterizovali kultúru mesta predovšetkým ako robotnícku kultúru a neodrážali reálne spoločenské a sociálne rozdiely. Napriek mnohým výhradám ukázali však tieto výskumy na fakt, že existujú rôzne formy mestskej kultúry. Maďarskí vedci upozornili napríklad na existenciu tzv. agrárnych miest, typických i pre Slovensko, ktoré mali odlišný charakter od západoeurópskych typov miest¹.

Ak analyzujeme vedecké zameranie starších antropológických a etnografických výskumov mesta, určujúcimi pojmami, ktoré ich charakterizovali, boli: urbanizácia, urbanizmus, adaptácia, subkultúry. Môžeme tiež konštatovať, že žiadna z orientácií výskumu mesta sa tak intenzívne nezaoberala vlastnou reflexiou, precizovaním predmetu a metodiky výskumu, ale aj sebaspochybňovaním, sebatvrdením a obhajobou opodstatnenosti svojej existencie, ako práve urbánna etnológia/antropológia. Aj termín *urban anthropology* sa v odbornej literatúre objavil až v roku 1962 a až v roku 1972 vznikol rovnomený časopis, v ktorom boli publikované štúdie, ktorých pred-

¹ P. Niedermüller: *Mestská kultúra – ľudová kultúra*. „Slovenský národopis“ 1987, t. 35, s. 467–477.

metom je mesto². Ani slovenská urbánna etnológia, ktorej počiatky môžeme datovať na koniec 70. rokov 20. storočia, to nemala jednoduché. Od započiatku musela veľmi citlivo, až diplomaticky reagovať na súdobé politické podmienky, v ktorých sa realizovala. Musela sa vysporiadať predovšetkým s vnútornou opozíciou slovenskej etnológie vyzbrojenej ideologickými argumentmi o tom, že mestské prostredie je neslovenský, cudzorodý a teda nepriateľský prvok, preto by nemal byť predmetom etnologického bádania. To, čo mohli nesmelé výskumy mesta do roku 1989 iba naznačiť, začali potvrdzovať výskumy realizované po zmene politického režimu.

Slovenskí etnológovia uskutočnili výskumy mestských spoločenstiev v Bratislave, Trenčíne, Banskej Bystrici, Pezinku, Skalici, Liptovskom Mikuláši, Nitre, Banskej Štiavnici, ktoré odhalili zložitú štruktúru sociálnych vzťahov a poskytli empirické poznatky o fungovaní mesta ako sociálneho organizmu. Individuálny rozmer sociálneho bytia v meste obvykle síce vychádzal z univerzálnych diferenciatívnych princípov – príbuzenských, priateľských, rodových (pohlavných), vekových, rasových, sociálnych, stavovských, profesijných, etnických, konfesijných a pod. činiteľov, bol však historicky i priestorovo premenný. Ukázalo sa, že v mestách je nielen ich štruktúra, ale aj poradie dôležitosti odlišné od rurálneho prostredia. Dominantný v nich bol napríklad získaný status, na rozdiel od statusu pripísaného, ktorý charakterizoval rurálne prostredie. Doložil to napríklad výskum formovania mestských elít po vzniku nového štátneho celku – Československej republiky v roku 1918, ktorá tvorila otvorenú heterogénnu spoločenskú vrstvu, ktorú spájalo prestížne postavenie v mestskej societe, založené na spoločenskom vplyve, ekonomickej solventnosti, ale aj na sociálnom či profesijnom statuse, ktorý človeka oprávňoval stať sa členom novej elity. Spoločenská hierarchizácia miest sa ukázala zjavne odlišná od vidieka.

Pre mestské spoločenstvá bola príznačná i účasť jednotlivcov vo viacerých inštitucionalizovaných formách spoločenského života: spolkoch, združeniach, kluboch, stolových, neoficiálnych i tajných spoločnostiach, nátlakových skupinách (odborových, menšinových, klikách, gangoch), ekonomických a politických lobiistických skupinách, rodinkárskych, protekcionárskych a iných neformálnych skupinách (príbuzenských, susedských, rodáckych, kolegiálnych, atď.). Veľa týchto skupín ešte nie je vyskúmaných, ale aj bez toho je zrejmé, že o mechanizmy utvárania vzťahov v meste len okrajovo kopírujú pravidlá sociálnej diferenciacie rurálneho prostredia a boli viacnásobne prevrstvené.

Najmä v 20. storočí predstavovala aj politika a ideológia špecifický sociotvorný faktor v mestách. Ciele politických síl vyvolávali protichodné, bipolárne orientácie, ktoré obsahovali rozdielne predstavy o spoločenskom poriadku, všeobecnom blahu, dostatku, spravodlivosti, vlastenectve, národných záujmoch, náboženskom živote, politike, vlastníctve, spoločenskom systéme a pod. Boli nástrojom polarizácie spoločno-

---

² K. Popelková: *Východiská urbánno-etnologického štúdia otázok sociálnej komunikácie*. „Etnologické rozpravy“ 1999, t. 1, s. 7–24.

sti. Najmä v zlomových obdobiach boli nadradené hodnotám, utvárajúcich prirodzené sociálne skupiny. Pod ich vplyvom sa vytváral iný rez spoločnosťou, ktorý nenahrádzal existujúce rozvrstvenie, ale ho dopĺňal. Prívrženci určitej politiky sa spájali bez ohľadu na to, kam sociálne patrili. Vznikali duchovne spriaznené skupiny „my“, so spoločným vedomím súnaľezitosti, solidárnosti a názorovej príbuznosti, ktoré vytyčovali doposiaľ neexistujúce hranice medzi ľuďmi. Víťazné ideológie na Slovensku (tzv. ľudácka v rokoch 1939–1945 a komunistická v rokoch 1948–1989) explicitne pomeňovali škodlivé sociálne javy súdobej spoločnosti (v prvom prípade to boli skupiny obyvateľov neslovenského pôvodu – Židia, Rómovia, Česi, v druhom prípade to boli skupiny obyvateľov tzv. buržoázneho pôvodu – továrnici, latifundisti, ale aj živnostníci, remeselníci, väčší roľníci, intelektuáli). Bol tak vytvorený účinný nástroj spoločenskej diferenciacie, no predovšetkým represívny nástroj na konkrétne sociálne skupiny, proti ktorým bolo potrebné viesť ideologický zápas, zlikvidovať ich alebo v spoločnosti marginalizovať. Dôsledky týchto procesov poznáme z historických dokumentov, ale nepoznáme ich priebeh v rovine každodennosti a dosahu na život obyvateľov mesta, ktoré boli znova iné, ako rovnaké procesy prebiehajúce na vidieku³.

Slovenská urbánna etnológia v posledných rokoch nabrala na dynamike a jej výsledky podnietili aj rad diskusií o tom, ako realizovať výskumy v mestách. Väčšina výskumníkov sa priklonila k metodickému postupu prepájania mikro- a makrosvetov, to znamená, že sa preferuje výskum cez mikrosvet jednotlivca, ktorý sa v interpretačnej rovine zasadzuje do rámca celospoločenských makroprocesov. Obraz mesta sa takto metodologickými postupmi rozčleňuje na realitu individuálnej každodennosti a na vzťahy, súvislosti a významy, ktoré sú nadindividuálne, nepersonifikovateľné. V tomto rozlíšení je podstatné zdôraznenie individuálnej integrity človeka a jeho „relatívne“ slobodného konania, z čoho sa odvodzuje, že poznanie mikroúrovni, mikrosvetov je nevyhnutnou podmienkou skúmania makroúrovni, makrosvetov. Netreba však zabúdať, že na úrovni individuality platí aj opačné pôsobenie: individuálne rozhodovanie je vedome i nevedome podmienené vonkajšími (priestorovými, časovými, materiálnymi, sociálnymi, symbolickými a pod.) faktormi, ktoré sú nezávislé od jednotlivca, z čoho vyplýva, že bez poznania makroúrovni nie je možné interpretovať ani individuálny mikrosvet.

Makrosvet – makrorealita mesta sa všeobecne vníma ako vývinový stav, ktorý spoluvytvárajú lokálne aj globálne spoločenské podmienky, javy, procesy a vplyvy. Etnológiu prioritne zaujíma, ako sa makrorealita premietla do správania ľudí, a predovšetkým, ako pôsobila na utváranie rôznych skupín, aké boli vzťahy v rámci skupiny aj s inými skupinami a širším sociálnym milieum, aké mali tieto skupiny normy správania, postoje, názory a pod⁴. Osobitne významné sa javia také vlastnosti sku-

³ K. Popelková, P. Salner: *Urbánny svet v slovenskej etnológii*. „Slovenský národopis“ 2002, t. 50, s. 444–451.

⁴ G.A. Fine: *On the macrofoundations of microsociology: Constraint and the exterior reality of structure*. „The Sociological Quarterly“ 1991, vol. 32, s. 161–177; D. Luther: *Mikrosvety a (makro)svety mesta*. „Slovenský národopis“ 2002, t. 50, s. 455–461.

pín, ktoré boli a sú zdrojom stereotypných postojov v rámci mestského spoločenstva, ako sú napr.: rasa, etnicita, konfesionalita, politická orientácia, majetok, sociálny status, rodinný pôvod, teritoriálna príslušnosť.

Najmä etnicita a konfesionalita sú typické a dlhodobé diferenciačné kontexty v mestách na Slovensku. Etnologický výskum sa preto prirodzene venoval skupinám etnických či konfesijných minorít a ich vzťahov s majoritou, ako aj otázkam, kedy a prečo dochádza medzi nimi ku konfliktom. To umožňovalo realizovať výskumy zamerané na problematiku tolerancie a intolerancie, izolácie, integrácie, adaptácie a pod. Výskumy minoritných skupín v mestách priniesli doklady o tom, že ani tieto skupiny nemôžeme kvalifikovať ako homogénne, naopak, že aj oni sú vnútorne značne diferencované a prepojené s okolím mnohorakými väzbami⁵.

Tento poznatok prispel k tomu, že niektorí urbánni etnológovia na Slovensku začali hovoriť o tom, že výskum pracovne nazvaný mikrosvety a makrosvety mesta pomáha síce výskumné poznatky do istej miery zovšeobecniť, avšak má aj nedostatky a nezodpovedá etnologickému vnímaniu sociálneho organizmu mesta. Výskumy totiž ukázali, že mnohorakosť situácií, inštitúcií a ideí, ktoré sprevádzali každodenný život v meste, neumožňovali ohraničiť jednotlivca ani z jedného diferencujúceho dôvodu: stavovského, etnického, konfesijného, politického, profesijného, záujmového, atď. Preto sa im javí užitočná inšpirácia sociologickou teóriou „aktérov sietí“ Actor-Network-Theory, ktorá hovorí o tom, že mnohoraké a premenlivé prepojenie individualít v zmysle fyzickom, duchovnom i sociálnom môžeme vnímať ako „sieť“, ktoré zo sociálneho prostredia mesta utvárajú dynamickú, cirkulujúcu entitu. Makrosvet v zmysle tejto teórie znamená lokálne, sprostredkované, prepojené prostredie, čo pravdepodobne etnologickému výskumu zodpovedá viac, pretože nenúti výskumníka vnímať sociálny svet mesta ako veličinu danú a nemennú⁶.

V súčasnosti urbánni etnológovia a antropológovia už musia reflektovať aj skutočnosť procesov globalizácie, ako procesov rozvíjania totožných ekonomických, politických a kultúrnych aktivít po celom svete. Aj globalizácia je často popisovaná ako forma vzájomných vzťahov, ako sieť, ktorá sa skladá z uzlových miest - centier. Ďalším komponentom siete sú vlákna – trajektórie, za pomoci ktorých prebieha komunikácia medzi centrami. Priestory medzi centrami a trajektóriami sú perifériami. O definovanie tejto siete sa zaslúžil švédsky urbánny antropológ Ulf Hannerz. Predstavou globalizácie ako procesu vytvárania siete sa mu v antropológii podarilo popísať proces vzájomných väzieb svetových centier a vzťah centra a periférie. Tým, že táto sieť dosahuje až k individualite, ktorá prijíma zo svetových centier podnety, používa ich a pracuje s nimi, Hannerz aspoň čiastočne pre-

⁵ *Etnourbánné štúdie*. Ed.: J. Daruľová. Banská Bystrica 1998; *Ethnokulturelle Prozesse in Gross-Städten Mitteleuropas. Adaptation im Stadtmilieu. Toleranz-Intoleranz in Grossstädten Mitteleuropas*. Ed.: P. Salner. Bratislava 1992.

⁶ B. Latour: *On recalling ANT*. In: *Actor Network Theory and After*. Eds. J. Law, J. Hassard. „Sociological Review Monographs“ 1999, s. 15–25.

klenul tak často kritizovanú priepasť medzi makroantropológiou a mikroantropológiou a popísal jednotlivca ako súčasť celosvetových procesov.

Predstava globalizácie ako siete centrum – periférne vzťahy ponúka obraz procesu, ktorý osciluje medzi dvoma pólmi. Jedným pólom globalizácie je majorizácia zdrojov, prostriedkov, moci a médií, ktoré ich šíria, a druhým pólom je marginalizácia. Miesta, ktoré sú globálnejšie, majú viac príležitostí z globalizačného procesu profitovať a menej globálne priestory túto možnosť relatívne alebo absolútne strácajú. Tento fakt potvrdila napríklad aj zpráva United Nations Centre for Human Settlements v roku 2001. Globalizácia má zároveň aj redistribučné efekty, keď globálna celosvetová sieť do seba vstrebáva lokálne siete s ich vlastnými centrami a periférnymi vzťahmi. Preto tiež Hannerz uvažoval o globálnej spoločnosti ako o sieti sietí – Network of Networks⁷.

Globalizačný proces i diskurz o ňom priniesol aj do etnológie nové uhly pohľadov, ktoré umožnili identifikovať a definovať „nadnárodný“ pôvod mnohých kultúrnych javov, ktoré sa v minulosti často interpretovali ako prejavy „národné“, umožnili ich vidieť vo vzájomných súvislostiach a porovnať v obecnějších perspektívach. Vedci v európskych postkomunistických krajinách musia však brať do úvahy fakt, že globalizácia bola u nich v prvých fázach spojená s opačným procesom, ako v tzv. západnom svete. Nesmerovala k centralizácii, ale práve naopak, k decentralizácii, v zmysle diverzifikácie politických subjektov, politickej moci a samozrejme ekonomických nástrojov. V plnej miere tu platí výrok Anthonyho Giddensa, že: „Globalizácia nie je jeden proces, ale zložitý súbor procesov, ktorý pôsobí navzájom rozporuplne a protikladne“⁸.

⁷ U. Hannerz: *The Global Ecumene as a Network of Networks*. In: *Conceptualising Societies*. Ed. A. Kuper. London–New York 1992.

⁸ A. Giddens: *Unikající svět*. Praha 2000; Z. Uherek: *Globalizace a urbanizace – trendy a výsledky výzkumu*. „Slovenský národopis“ 2000, t. 50, s. 434–443.

Methodological Issues of Urban Ethnology

Summary

In the past two decades, Slovak ethnologists have conducted studies of several urban communities revealing a complicated structure of social relations and yielding empirical data about the life of the city. They revealed that although the social dimension of the city life was based on universal differentiation principles – such as kinship, gender, age, race and ethnicity, religion, social class, occupation, and the like, it also changed in time and space. In the 20th century, especially politics and ideology was the decisive factors in social differentiation. Interests of political powers inspired antagonistic, bipolar orientations; they promoted differing ideas about the social order or regime and were

the tool of polarization of society. Politics united people regardless of their social group membership. Groups were united by common feelings of belonging, togetherness, solidarity and shared beliefs.

In the study of the city, most Slovak ethnologists methodologically prefer the combination of the micro and macro perspective – studying the individual and basing their interpretation on the large framework of broader social processes. They have primarily been interested in the question of how macro reality was reflected in people's behavior and mainly how it influenced the formation of various groups, intergroup relations and relations with other groups and the broader social setting, norms of behavior, attitudes and opinions of these groups, and the like. As important appear those group characteristics that have been the source of stereotypical attitudes in the urban community – such as race, religion, political orientation, property, social status, family origin or territorial location.

Especially ethnicity and religion are typical and lasting differentiation traits in Slovak cities. Therefore, ethnological study has focused on ethnic groups or religious minorities and their relations with the majority, as well as on the causes and contexts of conflicts. Therefore, research has focused on the issues of tolerance, isolation, integration, adaptation, and the like.

Metodologiczne problemy badań nad miastem

Streszczenie

W dwóch ostatnich dziesięcioleciach słowaccy etnologowie przeprowadzili szereg badań większych społeczności miejskich, odkrywając złożoną strukturę więzi społecznych i dokumentując formy funkcjonowania miasta. Okazało się, że wymiar społecznego bytowania w mieście zwykle wychodził z uniwersalnych zasad – rodzinnych, przyjacielskich, płciowych, wiekowych, socjalnych, stanowych, zawodowych, etnicznych, rasowych, religijnych i innych, ale także zmieniał się w czasie i przestrzeni. W XX wieku specyficznym i istotnym czynnikiem oddziałującym na formowanie się społeczności miejskich stały się polityka i ideologia. Działalność partii politycznych wywierała wpływ na kształtowanie się niekiedy mocno odmiennych poglądów na temat porządku czy systemu funkcjonowania społeczeństwa. W przeszłości i obecnie to poważny czynnik polaryzujący społeczności. Polityka łączyła ludzi bez względu na to, do której grupy społecznej należeli; powstawały grupy świadome swoistego pokrewieństwa duchowego, o podobnych poglądach i wewnętrznej solidarności, ich członkowie mogli mówić o sobie „my”.

Większość słowackich etnologów badających miasto za najważniejsze uważa przenikanie się mikro- i makroświatów, preferując badania-wywiady indywidualne, które na późniejszym etapie służą jako podstawa do uogólnień, odtwarzania procesów w makroskali. Interesuje ich, jak owe procesy wpływają na zachowania ludzi, a zwłaszcza na powstawanie różnych grup i związków w ich obrębie, ich stosunek do innych grup i szerszego środowiska społecznego, wreszcie normy zachowań, postawy, poglądy itp. Szczególnie ważne są takie właściwości analizowanych grup, które były i są źródłem stereotypowych postaw w obrębie społeczności miejskiej w odniesieniu do np. rasy, odrębności etnicznej, wyznania, orientacji politycznej, zamożności, statusu socjalnego, pochodzenia z określonej dzielnicy miasta, a nawet konkretnej rodziny.

W miastach słowackich szczególnie długotrwałymi czynnikami, wpływającymi na kształtowanie się grup, były i nadal są etniczność i przynależność wyznaniowa. W swoich badaniach etnologowie skupiali się zatem na grupach, czy to etnicznych, czy to wyznaniowych, i ich związkach z większością, jak i na szukaniu odpowiedzi na pytanie – kiedy i dlaczego dochodzi między nimi do konfliktów. To umożliwiło badania nad problematyką tolerancji i nietolerancji, izolacji, integracji, adaptacji itp.